

Zorg, arbeid, en man/vrouw-emancipatie

Ingrid Robeyns¹
Erasmus Universiteit Rotterdam

16 november 2011

Te verschijnen in *Filosofie en Praktijk*, 32(4), december 2011.

Het is al enkele jaren onrustig in het Nederlandse emancipatiedebat. Steeds vaker nemen vrouwen (die zichzelf meestal als feministen identificeren) assertief stelling tegen de keuzes en het gedrag van andere vrouwen, en schuwen daarbij geen polariserend taalgebruik. Voltijds werkende moeders wordt verweten hun kinderen te verwaarlozen en hun 'natuurlijke verschil' met mannen te ontkennen; vrouwen zonder baan of met een deeltijdbaan wordt verweten niet ambitieus genoeg te zijn of luie donders te zijn, en niet te beseffen hoe belangrijk het is financieel onafhankelijk te zijn van hun man. Moeders vinden dat de samenleving hun zorgarbeid onvoldoende waardeert. Een kleine maar groeiende groep vaders eist de ruimte om meer te kunnen zorgen voor hun kinderen. Ondertussen maakt de overheid zich zorgen over vergrijzing en groeiende tekorten op de arbeidsmarkt, en wil daarom meer vrouwen langer aan het werk. De overheid maakt zich echter ook zorgen over de oplopende overheidsschuld en onderschrijft een ideologie van 'minder overheid' en 'meer eigen verantwoordelijkheid voor de burgers', en wil daarom ouders meer zelf laten betalen voor kinderopvang, wat voor ouders betaalde arbeid netto minder lonend maakt.

Het is duidelijk dat er nog steeds heftig gediscussieerd wordt over het maatschappelijke vraagstuk over zorg, arbeid, genderrelaties en ouderschap, en dat er heel verschillende visies verdedigd worden over welke idealen en sociale arrangementen wenselijk zijn. Kan de politieke filosofie daar iets zinnigs over zeggen? In dit artikel zal ik daartoe een poging wagen, door een kritische analyse te geven van de posities die verdedigd worden, en daar een eigen positie naast te zetten. Ik begin eerst met de discussie te schetsen tussen arbeidsmarkt-feministen, verschil-feministen, gelijkheidsfeministen, en keuzefeministen, en te analyseren wat de problemen met die stromingen zijn. Ik verdedig de positie dat *in een ideale wereld* een aanzienlijk gekwalificeerde versie van het keuzefeminisme de best verdedigbare doctrine is, maar dat het ontbreken van de voorwaarden voor die ideale wereld ons verplicht om het debat te blijven voeren over hoe en waarom we bepaalde keuzes maken, wat de voor- en nadelen van die keuzes zijn, en wat dit alles van de inrichting van de samenleving vraagt.

Arbeidsmarkt-feminisme

Arbeidsmarkt-feministen vinden dat de Nederlandse vrouw harder moet werken, en dat we af moeten van onze maatschappelijke praktijk van (kleine) deeltijdbanen. Zij stellen dat vrouwen veel uitdrukkelijker aanwezig en actief

¹ Met dank aan Roland Pierik en de referenten van *Filosofie en Praktijk* voor commentaar op een eerdere versie, en aan het NWO (Nederlands fonds voor wetenschappelijk onderzoek) voor onderzoeksfinanciering die het schrijven van dit artikel mogelijk maakte.

zouden moeten zijn op de arbeidsmarkt. Arbeidsmarktfeministen hebben sterk van zich laten horen de laatste jaren, en mag een aantal invloedrijke vrouwen tot haar stroming rekenen, waaronder Heleen Mees, Nellie Kroes en Elma Drayer.

Voorals Heleen Mees gooide de knuppel in het hoenderhok door vrouwen aan te sporen meer te werken (Mees 2007). In de voor haar typerende provocatieve stijl vroeg Mees zich af of vrouwen in Nederland lui waren en fulmineerde tegen de dominante praktijk dat vrouwen zich tevreden stellen met (kleine) deeltijdbanen. Mees vindt het Amerikaanse model, waarbij hoogopgeleide vrouwen veel uren betaalde arbeid verrichten, maar tevens veel huishoudelijke arbeid en zorg uitbesteden aan lageropgeleide vrouwen, een beter evenwicht biedt dan het Nederlandse model, waarbij hoogopgeleide vrouwen veel minder uren betaald werken, maar wel het huishoudelijke werk en de zorg in veel grotere mate zelf voor hun rekening nemen. Volgens Mees leidt dit tot een hogere belastingdruk (omdat de laaggeschoolde vrouwen werkloos maar met een uitkering aan de kant staan), tot een beperking van de ontplooiingsmogelijkheden van laagopgeleide vrouwen en tevens tot een verspilling van het waardevolle talent van de hoogopgeleide vrouwen.

En Mees is niet alleen. Ook andere arbeidsmarktfeministen verwijten vrouwen zich als verwende prinsesjes te gedragen, ambitieus te zijn, geen goed voorbeeld te zijn voor hun kinderen, of het te verpesten voor andere vrouwen (bijvoorbeeld omdat werkgevers bij alle vrouwelijke sollicitanten verwachten dat ze een deeltijd baan willen zodra er een kind komt). Bovendien zouden heel wat Nederlandse vrouwen denken dat ze door een kind te baren recht hebben om door hun man onderhouden te worden (Umar 2011). En vrouwen zouden moeten stoppen met zeuren over hoe zwaar de combinatie arbeid en zorg is; de Nederlandse vrouw kan een carrière met kinderen combineren, heeft daardoor het beste van twee werelden, en zou dus beter haar zegeningen tellen (Drayer 2010).

Verschilfeminisme

Anderen die zich in deze discussie hebben gemengd, zoals bijvoorbeeld Christine Brinkgreve en Egbert te Velde (2006), benadrukten het verschil tussen mannen en vrouwen, vooral dan als vrouwen moeders zijn. Volgens Brinkgreve en Te Velde zijn moeders en vaders nu eenmaal anders, en hebben een andere rol en andere behoeften in hun hoedanigheid van ouders. Ze zijn dus niet inwisselbaar, en het idee dat vaders en moeders even goed zouden zijn in zorgen, en evenveel interesse zouden hebben om te zorgen, berust op het misverstand dat de verschillen in gedrag en keuzes tussen mannen en vrouwen alleen maar te wijten zouden zijn aan culturele patronen, en dus met de nodige '*social engineering*' gecorrigeerd kunnen worden. Het moederschap, zeker in het geval van baby's en jonge kinderen, vergt meer tijd met de kinderen dan het vaderschap, en dat heeft gevolgen voor de loopbanen die vaders en moeders zullen hebben. Bovendien maken Brinkgreve en Te Velde zich zorgen over het feit dat jonge vrouwen het moederschap steeds langer uitstellen, wat volgens hen een onverstandige ontwikkeling is gegeven dat biologisch gezien vrouwen beter als jonge twintiger dan als late dertiger moeder kunnen worden. Vrouwen zouden dus beter hun biologische verschillen met mannen erkennen, en niet krampachtig vasthouden aan ideeën die deze verschillen ontkennen. Een slimme meid begint op tijd aan kinderen, en geniet van het moederschap zonder zich op de werkvloer in

competitie te willen storten met mannen – zo zou je hun visie kunnen samenvatten. Mannen zijn anders, en voelen doorgaans de behoefte tot zorgen niet of niet in dezelfde mate, en moeten daarom ook niet onder druk gezet worden, of aangemoedigd worden, om ouderschapsverlof te nemen of deeltijds te werken om te kunnen zorgen.

Brinkgreve en Te Velde worden in hun visie gesteund door Beatrijs Smulders (2006), één van Nederlands bekendste verloskundigen, die enige tijd geleden pleitte voor een babysabattical: een betaalde verlofregeling die moeders in staat zou stellen het eerste levensjaar van de baby zelf voor het kind te zorgen. Het betoog van Smulders sluit nauw aan bij dat van Brinkgreve en Te Velde: er is nu eenmaal inherent verschil tussen mannen en vrouwen, de meeste vrouwen hebben veel meer tijd nodig voor het herstellen van de bevalling en het geven van borstvoeding dan het verlof dat ze nu krijgen, en bovendien is het zorgen voor kinderen ontzettend belangrijk: “Op je sterbed vraagt niemand hoeveel uur je hebt gewerkt, maar wel of je je kinderen genoeg aandacht hebt gegeven” (Smulders, 2006: 7). Dus: vrouwen moeten de kracht die in hun moederschap zit erkennen, het belang van veel tijd en aandacht voor baby’s en kleine kinderen niet onderschatten, hun verschillen met mannen durven aanvaarden – en dan daarnaar handelen door als jonge moeder te kiezen voor tijd met hun kind. En de samenleving moet ingericht worden om deze keuzes te steunen.

Het gelijkheidsfeminisme

De derde stroming is het gelijkheidsfeminisme, die verdedigt dat mannen en vrouwen arbeid en zorg gelijk zouden moeten verdelen. Dit was in grote mate het ideaal dat de tweede feministische golf verdedigde. Joke Smit bepleitte in de feministische klassieker ‘Het onbehagen bij de vrouw’ dat ouders met kinderen beiden een deeltijdbaan zouden aanhouden: “Als iedereen bij voorbeeld een 30-urige werkkring heeft, zal het voor echtparen gemakkelijker zijn kinderen te combineren met een volwaardige werkkring, dan wordt het voor vrouwen ook mogelijk een carrière op te bouwen zonder onderbrekingen” (Smit 1967: 280). Ook Ciska Dresselhuys (2006) bepleitte deze gelijke verdeling van arbeid en zorg tussen beide ouders, en stelde dat “de oplossing die Joke Smit vele jaren geleden aandroeg een heel goede was”. Interessant genoeg voegde zij daaraan toe dat het “natuurlijk onzin en volstrekt naïef [is] om te denken dat ouderschap geen enkele invloed hoeft te hebben op een carrière, als je tenminste enige persoonlijke invulling aan dat ouderschap wilt geven” (Dresselhuys 2006).

Het gelijkheidsfeminisme kan er in de praktijk nogal verschillend uitzien. Zo pleit de Amerikaanse econome Barbara Bergmann (1998) voor een gelijkheidsfeminisme dat op mannelijke leest is geschoeid: mannen en vrouwen moeten beiden hun arbeidsleven prioriteit geven, en de overheid moet zorgen voor hoge kwaliteit gesubsidieerde kinderopvang die dit mogelijk moet maken. Deze invulling van het gelijkheidsfeminisme lijkt erg op de visie die arbeidsmarkt-feministen bepleiten, maar de onderliggende waarde is anders: bij arbeidsmarkt-feministen is de belangrijkste waarde ontplooiing van vrouwen op de arbeidsmarkt, terwijl het bij gelijkheidsfeministen strikte gelijkheid tussen mannen en vrouwen is.

Maar in Nederland zijn de meeste pleitbezorgers van het gelijkheidsfeminisme in sterkere mate voorstanders van een beperking van het uitbesteden van zorg voor kinderen, en lijkt het geprefereerde model onder

gelijkheidsfeministen dat beide ouders drie of vier dagen per week werken, en de zorg onderling verdelen (al dan niet met hulp van grootouders en professionele kinderopvang). Roos Wouters (2008) analyseerde hoe volgens haar het feminisme er uit zou moeten zien, en kwam tot de conclusie dat een gelijke verdeling van zorg en arbeid, met voldoende flexibiliteit en accommodatie voor het gezin op de arbeidsmarkt, en voldoende sociale ondersteuning voor de zorg voor kinderen, het ideaal is. 'Het combinatiemodel', zoals dat in Nederland heet: het arbeidsmarktmodel dat er van uitgaat dat iedereen betaalde arbeid met onbetaalde zorgarbeid combineert. En Wouters (2008: 152) trekt een duidelijke conclusie in haar boek: "Het combinatiemodel heeft de toekomst". Ook Rutger Claassen (2007) pleitte voor het institutionaliseren van de dertigurige werkweek voor iedereen, omdat het volgens hem de enige manier is om de beperking van de combinatiedruk voor gezinnen, de optimale bevolkingsaanwas, en de vrouwenemancipatie met elkaar te verzoenen.

Het keuzefeminisme

De arbeidsmarktfeministen en de verschilfeministen staan quasi lijnrecht tegenover elkaar, maar een ding hebben ze gemeen: ze hebben beiden een sterk oordeel over wat goed zou zijn voor vrouwen (en mannen) om te doen. Ook het gelijkheidsfeminisme heeft een duidelijk idee wat goed voor ons is: mannen en vrouwen zouden gewoon zorg en arbeid gelijk moeten delen. In de terminologie van de hedendaagse politieke filosofie uitgedrukt: alle drie zijn in zeker zin perfectionistisch, omdat ze een sterk idee van het goede leven omarmen, en verdedigen dat het beter zou zijn als mensen dit soort levens zouden leiden. In dat opzicht verschillen ze van de vierde stroming binnen deze discussie, het keuzefeminisme, dat stelt dat mensen vooral zelf moeten weten wat ze willen kiezen, en dat niemand de keuzes van anderen moet beoordelen, laat staan veroordelen.

Een goed voorbeeld van een verdediging van het keuzefeminisme vinden we bij Anna Visser (2010). Visser bepleit in de eerste plaats dat iedereen moet kunnen doen wat hij/zij zelf wilt, en dat iedereen moet gerespecteerd worden in de keuze die hij/zij maakt. Dat vergt volgens Visser solidariteit: "...ik kan die andere vrouwen wel mijn solidariteit betuigen. Hen stimuleren en steunen in plaats van ze veroordelen vanwege hun keuzes. Ik kan me solidair opstellen, zowel naar vrouwen die er voor kiezen vijf dagen in de week te werken als naar vrouwen die ervoor kiezen helemaal niet te werken" (Visser 2010: 42).

Alhoewel Visser de keuzes van *alle* vrouwen verdedigt –of ze nu niet, voltijds of deeltijds werken-, moet ze gegeven het debat zoals we dat de laatste jaren in Nederland gezien hebben, vooral de keuzes verdedigen van vrouwen die deeltijds werken of (tijdelijk) niet werken. Maar centraal in haar gedachte staat de idee van vrije keuze voor iedereen onafhankelijk van wat mensen kiezen: iedereen moet vrij zijn om (een tijdje) niet te werken, of in deeltijd te werken, bijvoorbeeld om voor kinderen te zorgen, veel tijd te kunnen besteden aan een gezellig en warm thuis, of om tijd over te hebben voor vriend(in)nen en hobbies. De keuzefeministen eisen het recht op om hun eigen keuzes te maken, en hebben mooi genoeg van het paternalisme van de arbeidsmarktfeministen. Visser (2010: 48) omschrijft haar "boodschap aan de Nederlandse vrouwen" zelf als volgt: "Stop met elkaar te veroordelen, respecteer elkaars keuzes en steun elkaar!"

Wat Vissers boek, net als de publieke debatten van de laatste jaren in ieder geval wel duidelijk maken, is dat de groep Nederlandse moeders die weloverwogen niet of weinig betaald werken, vaak niet door hun man onder zware druk worden gezet of verblind zijn door een (religieuze) conservatieve genderideologie. Het gaat hier veelal over vrouwen die kiezen voor *onthaasting*: minder stress, meer tijd voor zichzelf, voor hun vriendinnen en hun kinderen, en meer gezinsgezelligheid. Zij nemen voor lief dat ze geen topfunctie (meer) zullen bekleden (maar dat zal hen worst wezen), dat ze geen naam en faam zullen verwerven om hun prestaties in de publieke sfeer - en vaak ook dat ze financieel afhankelijk zullen zijn van hun man. Het keuzefeminisme stelt de vraag: wat is daar mis mee? En waarom kunnen we die keuzes niet gewoon respecteren?

Het arbeidsmarktfeminisme gewogen

Er zijn dus duidelijk vier verschillende doctrines te onderscheiden in het (Nederlandse) debat over arbeid, zorg en genderrelaties: het arbeidsmarktfeminisme, het verschilfeminisme, het gelijkheidsfeminisme, en het keuzefeminisme. Hoe overtuigend zijn deze vier posities?

Het grootste probleem met het arbeidsmarktfeminisme is dat deze doctrine zorgverantwoordelijkheden in het algemeen, en zorg voor kinderen in het bijzonder, negeert of bagatelliseert. Het feit dat bijna alle vooraanstaande arbeidsmarktfeministen zelf geen kinderen hebben, helpt hun pleidooi niet echt. Er hebben al heel wat ouders beargumenteerd dat het zeer moeilijk is zich écht voor te stellen wat het betekent om de verantwoordelijkheid voor een kind te dragen, tot men zelf ouder wordt (Walker 2007), en het is moeilijk zich van de indruk te ontdoen dat arbeidsmarktfeminisme zelf geen ervaring hebben (of in ieder geval te weinig) met de dagdagelijkse praktijk van het verantwoordelijk zijn voor de zorg voor een kind.

De essentie is dat het verzorgen van kinderen (en andere mensen die afhankelijk zijn van informele zorg, zoals gehandicapten en zorgbehoevende ouderen) ontzettend tijdsintensief is. En tijd is het ultiem schaarse goed: iedereen heeft er precies 24 uur per dag van, die we kunnen verdelen over betaalde arbeid, zorgarbeid, slaap (en andere vorm van zelfverzorging), en vrije tijd. Bovendien hebben zorgverantwoordelijkheden moreel prioriteit boven andere taken: wie een ziek kind heeft, moet eerst zorgen dat een vertrouwde persoon voor het zieke kind kan zorgen, voor hij/zij naar de vergadering kan die een half uur geleden begon. Zorgverantwoordelijkheden en arbeidsmarktambities kunnen dus conflicteren.

Wie kinderen heeft, en de zorgverantwoordelijkheid niet kan doorschuiven naar iemand anders (vb. andere ouder of grootouder), komt in zwaar weer terecht als hij/zij ook nog eens (meer dan) voltijds gaat werken. Ik haast me om er direct aan toe te voegen dat het niet onmogelijk is, maar het kan alleen maar indien er een aantal 'gunstige omstandigheden' zijn, zoals de mogelijkheid om thuis te werken; de mogelijkheid om werk mee naar huis te nemen (en af te ronden wanneer de kinderen slapen); een arbeidscultuur waarbij men niet wordt afgerekend op aanwezigheid maar op resultaten (wat momenteel erg bepleit wordt door de voorstanders van het zogenaamde 'Nieuwe Werken'); begrip van de leidinggevende voor noodsituaties thuis; de aanwezigheid van een opa, oma of ander familielid die graag oppast; een netwerk van betrouwbare oppassers die gekwalificeerd, flexibel en voor langere

tijd gecommiteerd zijn. Er zijn ook factoren die de mogelijkheid voor een combinatie van een voltijdse baan met het ouderschap bemoeilijken, zoals een kind dat bijzondere zorgen behoeft (vb. veel ziekenhuisbezoek of therapie) of dat langdurig ziek is; de afwezigheid van een tweede ouder om de taken mee te delen; en een lange reisafstand tussen werk en thuis.

Verschilfeministen hebben doorgaans een veel radicaler en pessimistischer oordeel over de mogelijkheid om ouderschap en voltijds werk te combineren: dat kan volgens hen niet voor beide ouders zonder daarbij de kinderen te schaden. Beatrijs Smulders (2006) formuleerde het zo: "...ik vind dat je reëel moet zijn. Kinderen zijn het goud van de toekomst. Wanneer je allebei fulltime werkt, leidt dat alleen maar tot stress, verwaarlozing, echtscheidingen."

Het is niet nodig zo'n radicale conclusies te trekken, die ook nog eens onverantwoord generaliserend en niet empirisch onderbouw zijn, om toch te erkennen dat bepaalde soorten banen niet duurzaam haalbaar kunnen zijn om door beide ouders tegelijkertijd uitgeoefend te worden. Heleen Mees en de andere arbeidsmarktfeministen lijken zich niet in het minste bewust van het belang van de eerder genoemde factoren om te bepalen of een voltijdse baan een haalbare kaart is voor een bepaalde persoon. Maar er zijn genoeg mensen, waaronder Anna Visser (2010) en Roos Wouters (2008), die volledig voor hun carrière gingen, maar na een burn-out tot de conclusie zijn gekomen dat het arbeidsmarktfeminisme geen duurzaam model is, en al helemaal niet voor ouders met significante zorgverplichtingen.

Mij lijkt dat het arbeidsmarktfeminisme *zelfs als individueel model* niet voor iedereen is weggelegd. Het is niet weggelegd voor mensen die van nature veel behoefte hebben aan rust of slaap, of die gemakkelijk gestrest geraken; het is niet weggelegd voor mensen met grote zorgverantwoordelijkheden die ze niet kunnen doorschuiven naar anderen; het is niet weggelegd voor mensen die een invulling van 'welzijn' of 'kwaliteit van leven' hebben waarbij veel belang gehecht wordt aan vriendschappen, sociale interactie in de buurt, hobby's, leuke dingen doen in en rond het huis, en soortgelijke activiteiten.

Tot welke conclusie leidt dit? Mij lijkt dat als we vertrekken vanuit een empirisch-geïnformeerd beeld van menselijke vermogens en behoeften, waaronder ook behoeften aan slaap, en er van uit gaan dat kinderen toch een minimale hoeveelheid tijd met hun ouders willen doorbrengen (of moeten kunnen doorbrengen om een goede kwaliteit van leven te hebben), we als maatschappij of beleidsmakers niet kunnen *verwachten* dat beide ouders voltijds werken. Let wel, dat betekent niet dat beide ouders niet voltijds zouden mogen werken: ouders kunnen een bepaalde soort baan hebben, of goede omstandigheden hebben, waardoor het wel mogelijk is. Maar het lijkt me niet redelijk te verwachten van alle ouders dat ze beiden voltijds werken, al helemaal niet indien ze een baan hebben waarbij aanwezigheid op vaste uren vereist is waardoor ze heel regelmatig afwezig zijn op gemeenschappelijke gezinsmomenten, zoals ontbijt of avondmaal. Het arbeidsmarktfeminisme kan dus voor individuele vrouwen en mannen hun *persoonlijke* ideaal zijn, maar we kunnen het niet als maatschappelijk te promoten ideaal naar voren schuiven.

Het verschilfeminisme en het gelijkheidsfeminisme gewogen

Als het arbeidsmarktfeminisme zo duidelijk geen rekening houdt met de menselijke behoeften en beperkingen, en de zorgbehoeften van kinderen en anderen probeert te negeren, moeten we dan ons heil zoeken bij het verschilfeminisme of het gelijkheidsfeminisme als maatschappelijk ankerpunt? Ik denk het niet, en daar zijn verschillende redenen toe.

De eerste reden, die op beiden van toepassing is, is dat deze visies mensen voorhouden hoe ze moeten leven, en daarom veel te weinig rekening houden met de enorme diversiteiten die er tussen mensen bestaat in hun mogelijkheden, wensen, ambities en ideeën van het goede leven. Die menselijke diversiteit bestaat zowel tussen mannen onderling, als tussen vrouwen onderling. Er zijn ontzettend veel verschillende mannen, en ontzettend veel verschillende vrouwen, en door er van uit te gaan dat er zoiets is als 'een typische man' en 'een typische vrouw' bestaat (verschilfeminisme) of dat alle mannen en vrouwen het liefste een androgyne levensstijl er op nahouden (gelijkheidsfeminisme), wordt die radicale diversiteit en heterogeniteit ontkent.

Ook al lijkt het gelijkheidsfeminisme aantrekkelijk voor mensen die gelijkheid tussen mannen en vrouwen belangrijk vinden, toch is een rigide vorm van dit gelijkheidsfeminisme problematisch. Zoals gezegd houdt het te weinig rekening met diversiteit tussen mensen – en niet alleen wat hun wensen en idee van het goede leven betreft, maar ook wat betreft hun talenten en vaardigheden. Maar het houdt ook te weinig rekening met verschillen in de mate waarin de samenleving behoefte heeft aan hun arbeid, en de diversiteit tussen arbeidsvormen (want heel wat werk in de formele economie laat zich niet proppen tussen 9.00 en 15.00 uur, houdt niet op na dertig uur per week, en voor veel gezinnen zijn andere vormen van flexibel werken aantrekkelijker). Niet alle werknemers zijn in dezelfde mate inwisselbaar, en voor sommige beroepsgroepen is niemand gebaat met een dertigurige werkweek – de werknemer niet, de werkgever niet, en ook meestal derde partijen niet. Als de samenleving bijvoorbeeld veel investeert in de opleiding van gespecialiseerde artsen, zou de samenleving zichzelf wel erg schaden als ze artsen niet toelaat meer dan dertig uur te werken.

Het verschilfeminisme kampt bovendien met twee bijkomende problemen. Het eerste probleem is dat de claims die verschilfeministen maken over de verschillen tussen mannen en vrouwen nog steeds zeer omstreden zijn in de wetenschappelijke literatuur: in een samenleving die van jongs af aan (met pasgeboren baby's!) al anders omgaat met jongens en meisjes, ontstaat er een kip-en-ei probleem: gedragen mannen zich anders dan vrouwen (en vice versa) omdat het in de aard van het beestje zit, of omdat ze al van jongs af aan anders behandeld worden door de mensen om hen heen?

Daar komt nog bij dat het verschilfeminisme, door het benadrukken van de (vermeende) biologische verschillen tussen mannen en vrouwen genderdiscriminatie in de hand werkt. Genderdiscriminatie blijkt in de praktijk zowel mannen als vrouwen te treffen, en is het discrimineren van vrouwen in situaties die cultureel als 'mannelijk' gecodeerd staan, zoals posities van leiderschap, en het discrimineren van mannen in situaties die cultureel als 'vrouwelijk' gecodeerd staan, zoals zorgsituaties (Kimmel 2000, Valian 1998). Het verschilfeminisme *versterkt* die gendercoderingen, en draagt daardoor bij

aan een versterking van genderdiscriminatie, wat op zich een belangrijke dimensie van genderonrechtvaardigheid is (Robeyns 2007).

Het keuzefeminisme als ideaal

Het lijkt er op dat het keuzefeminisme de sterkste papieren heeft: het legt aan mensen geen strikt idee van het goede leven op, maar respecteert hun vrijheid en autonomie om zelf te bepalen hoe ze hun leven willen inrichten. Bovendien houdt het maximaal rekening met verschillen in ambities, wensen, en talenten in het geval van huishoudens met minstens twee volwassenen: de ene kan wat meer betaald werk verrichten, de andere meer zorg of onbetaalde arbeid, en als de omstandigheden of wensen veranderen, kan ook die verdeling aangepast worden. Ook verschaft het keuzefeminisme maximale flexibiliteit voor gezinnen waarin er zich onverwachte omstandigheden voordoen, of die in een uitzonderlijke situatie zitten – en dat kan zowel gaan over een plotselinge langdurige ziekte bij een kind, of een unieke kans op de arbeidsmarkt die één van de ouders krijgt maar wat van de andere vergt tijdelijk een stapje terug te doen, of een ouder die gewoon even zijn/haar batterijen wil opladen.

Maar bij nadere reflectie en analyse blijkt ook het keuzefeminisme een visie die gebaseerd is op bepaalde assumpties die niet realistisch zijn, en daarom de normatieve significantie van bepaalde fenomenen ontkent. Welke zijn de problemen waarvoor het keuzefeminisme geen oog heeft?

Ten eerste kan het keuzefeminisme maar echt doen wat het beoogt, indien de opties waaruit mensen kunnen kiezen ook echt waardevol zijn. Indien kinderopvang onbetrouwbaar, van lage kwaliteit of extreem duur is, of indien er alleen maar banen aangeboden worden die aanscheuren tegen een uitbuitingssituatie, wordt het moeilijk om te stellen dat mensen een 'echte' keuze hebben. Bovendien moet de 'prijs' die mensen moeten betalen voor zo'n optie fair zijn. Bijvoorbeeld: in een aantal landen, waaronder Engeland en de Verenigde Staten, bestaan er wel deeltijdse banen, maar vaak vooral aan de onderkant van de arbeidsmarkt, en meestal tegen significant slechtere arbeidsvoorwaarden (zoals het ontbreken van een collectieve pensioenverzekering, of geen deel kunnen nemen aan een zorgverzekering). In Nederland is de optie om deeltijds te werken zo ongeveer het beste geregeld ter wereld, maar wordt vaak beweerd dat voltijds werken voor ouders die dat wensen zeer moeilijk is, omdat het schier onmogelijk is om voldoende kinderopvang te vinden (in de grote steden in de Randstad zijn de wachtlijsten nog steeds zeer lang, en vaak krijgt men maar opvang voor een paar dagen aangeboden); bovendien wordt van ouders, veel meer dan in andere landen, actieve betrokkenheid bij de school verwacht – van voorlezen tot de klassen poetsen. In tegenstelling tot de landen waar de school wordt gezien als een plek om kinderen cognitief te ontwikkelen én er tegelijkertijd voor te kunnen zorgen dat ouders kunnen werken, houden in Nederland scholen nog steeds in sterke mate vast aan het uitgangspunt dat ze geen rekening moeten houden met het arbeidsleven van ouders. De politici willen meer arbeidsparticipatie door moeders bevorderen dus hebben scholen recentelijk opgelegd om voor goede tussen- en naschoolse opvang te zorgen, maar dat wil nog niet zeggen dat de scholen hierin ondersteund worden door de overheid. Samengevat: het keuzefeminisme moet, om normatief aantrekkelijk te zijn, ingebed worden in een samenleving waar de belangrijkste opties ook echt voorhanden zijn.

Ten tweede zoomt het keuzefeminisme in op de vrijheid om te kiezen, maar om rechtvaardigheid te waarborgen moet die vrijheid voor iedereen gelijk zijn. Dat veronderstelt dat er geen barrières zijn die voor sommige groepen wel gelden, en voor andere niet. Helaas is het zo dat er nog steeds discriminatie is van vrouwen in sferen die cultureel gecodeerd staan als 'mannelijk', en van mannen in sferen die cultureel gecodeerd staan als 'vrouwelijk'. Zo blijkt bijvoorbeeld uit empirisch onderzoek dat vrouwelijke leidinggevende bij gelijke prestaties minder gewaardeerd worden, en ook te maken krijgen met materiële benadelingen tegenover mannen, zoals een lager loon, minder ondersteuning of slechtere materiële voorzieningen op het werk. Sally Haslanger (2008) heeft prachtig beargumenteerd hoe deze (niet-intentionele) discriminatie- en uitsluitingsmechanismen in de academische filosofie werken. Vaak gaat het hierbij over zeer kleine verschillen, die bovendien meestal niet intentioneel genomen worden door de persoon die discrimineert; maar over een langere periode accumuleren deze kleine discriminaties, en kunnen een belangrijke verklaring vormen waarom op de arbeidsmarkt voor vrouwen bepaalde keuzes veel moeilijker te maken zijn, terwijl voor mannen hetzelfde geldt in de sfeer van informele zorg, onbetaalde arbeid en familierelaties.

Ten derde ontkent het keuzefeminisme het bestaan en de werking van gender normen. Enigszins vereenvoudigd kunnen we stellen dat gender de sociaal-culturele betekenis is die mensen toekennen aan gepercipieerde biologische verschillen tussen mannen en vrouwen, de geslachtsverschillen (Haslanger 2000, Kimmel 2000). 'Gender' verhoudt zich dus tot 'cultuur' zoals 'geslacht' zich verhoudt tot 'natuur'. Uiteraard ligt het allemaal complexer en genuanceerder, maar het belangrijkste voor mijn analyse van de emancipatiedebatten is dat het keuzefeminisme onvoldoende rekening houdt met hoe de keuzes die we maken beïnvloed worden door sociale normen: dat wat van ons vanuit de samenleving op subtiele manier verwacht wordt, en wat ons aangeleerd wordt. Een deel van die normen hebben te maken met mannelijkheid en vrouwelijkheid: als man 'hoor' je bepaald gedrag wel en niet te vertonen, en idem dito als vrouw. Wie die normen doorbreekt, kan op sociale afkeuring rekenen (met uitzondering van kleine, avant-gardistische subculturen waar andere gendernormen heersen). Sociale normen worden ons van kinds af aan in geleefd, en voelen dus voor vele mensen alsof ze deel uitmaken van wie ze zijn: deel van hun identiteit of hun eigen voorkeuren (Robeyns 2007). In de context van de verdeling van zorg en arbeid binnen heteroseksuele koppels zijn de belangrijkste gendernormen de verwachting dat vrouwen graag, goed en vol overgave zorgen, en hun verlangen voor een betaalde baan daaraan ondergeschikt is, en van mannen precies het omgekeerde. Die gendernormen hebben in de praktijk moreel laakbare effecten, want mannen en vrouwen die keuzes willen maken die tegen de gangbare gendernormen voor hun groep ingaan, zullen daarvoor een hoger prijskaartje betalen dan iemand van de tegenovergestelde sekse (Badgett and Folbre 1999).

Een vierde probleem met het keuzefeminisme is dat het machtsverhoudingen binnen gezinnen helemaal negeert. In tegenstelling tot de verdedigers van het arbeidsmarktfeminisme (die te pas en te onpas jonge vrouwen waarschuwen dat de ridder op het witte paard hen op een dag zal verlaten voor een jonger exemplaar en dat ze daarom maar beter kunnen zorgen dat ze financieel onafhankelijk zijn en hun carrière niet op het spel zetten)

besteden de verdedigers van het keuzefeminisme helemaal geen aandacht aan de risico's die mannen en vrouwen lopen bij bepaalde keuzes die ze kunnen maken. In concreto is het belangrijkste risico voor mannen dat ze hun kinderen te weinig zien (de vaakgehoorde klacht van carrièrevaders van vijftigplus dat ze hun kinderen niet hebben zien opgroeien) en dat ze bij echtscheiding hun kinderen veel minder zullen zien dan moeders. Voor moeders is het belangrijkste risico dat ze financieel kwetsbaar zijn, wat de machtsverhoudingen binnen de relatie op subtiele wijze kan beïnvloeden, maar vooral bij scheiding kan leiden tot een significante vermindering van hun materiële welvaart (en die van hun kinderen). Bovendien blikken sommige vrouwen op hun leven terug met een gevoel van spijt in de publieke sfeer niet gerealiseerd te hebben wat mogelijk was gegeven hun talenten en persoonlijke ambities.

Ten slotte is het keuzefeminisme wel erg eenzijdig gericht op wat vrouwen en mannen willen, en niet op wat we redelijkerwijze als objectieve menselijke basisbehoeften zouden moeten erkennen, of wat vanuit een moreel perspectief noodzakelijk is. Onder de eerste categorie, de objectieve basisbehoeften, kunnen we bijvoorbeeld de claim scharen dat kinderen een minimale hoeveelheid tijd met hun ouders moeten kunnen doorbrengen. Het lijkt me dat elke theorie van wat een kind nodig heeft zal onderschrijven dat objectief gezien kinderen waarvan beide ouders letterlijk hele dagen weg zijn, minstens vijf dagen per week, een heel belangrijke gemis ervaren: voldoende aandacht van hun ouders (Waldfoegel 2008). Het keuzefeminisme laat in principe toe dat vaders en moeders kiezen voor het soort arbeid-zorg-arrangement die onder ambitieuze hardwerkende Amerikanen gangbaar is, terwijl het zeer waarschijnlijk is dat ze dan een derde partij – hun kinderen – schaden. Ander voorbeeld van iets wat onder 'objectieve basisbehoeften' valt: alle mensen hebben voldoende rust en tijd voor recuperatie nodig; het overgrote deel van de mensen die jarenlang 70 of 80 uur per week onder hoge stress werken krijgen, gaan daaraan ten onder. Het lijkt me dus dat op basis van bepaalde oncontroversiële ideeën van basisbehoeften bepaalde keuzes niet aan mensen moeten aangeboden worden, al was het maar om ze te beschermen tegen keuzes die hen zelf schaden.

Maar het probleem ligt hem precies daarin: vaak wordt het maken van keuzes gelijk gesteld met het kiezen wat voor zichzelf, of de mensen om wie men geeft, het beste is. Deze idee dat mensen altijd goede keuzes maken is echter gebaseerd op een achterhaald mensbeeld, dat geen rekening houdt met *systematische* fouten in ons keuzegedrag, zoals het overschatten van onze mogelijkheden, het foutief verdisconteren van de tijd, het beïnvloed worden door keuzes die als uitgangspositie ('default') worden aangeboden, enzovoort (Anderson 2009).

Het keuzefeminisme houdt dus geen rekening met het feit dat onze kennis over menselijke basisbehoeften de keuzes van mensen zou moeten inperken. Maar er is nog een andere factor die onze keuzes zou moeten inperken: morele verplichtingen waaraan mensen zouden moeten voldoen.

In Nederland, net als in alle andere relatief welvarende landen, bestaan er allerlei voorzieningen en regelingen waar iedereen van profiteert. Volwassenen die in staat zijn een steentje bij te dragen, zijn de samenleving (de medemensen) dus wel wat verschuldigd. Iedereen profiteert in zijn leven in principe van bepaalde vanuit de overheid betaalde voorzieningen (onderwijs, AOW e.d.). En

iedereen profiteert van publieke goederen en diensten, zoals defensie, politiediensten, straten die geruimd worden bij hevige sneeuwval, schone parken, veilige dijken en de bescherming van waardevol natuurgebied. Daarnaast zijn er medeburgers die niet voor zichzelf kunnen zorgen of die problemen hebben waarvoor ze niet verantwoordelijke gehouden kunnen worden en die ze niet zelf kunnen oplossen, en voor die mensen hebben we een gemeenschappelijke zorgplicht. Iedereen moet zijn of haar bijdrage leveren aan de financiering van de publieke goederen en diensten en aan het realiseren van de gemeenschapsdoelen. Dat betekent zeker niet dat iedereen voltijds moet werken, maar wel dat werk er niet alleen maar is 'omdat het leuk is' of 'omdat het tot zelfontplooiing leidt'. De conclusie is dan ook dat een capabele volwassene niet zijn hele leven kan teren op de collectieve voorzieningen en arrangementen, zonder bij te dragen. Als de berichtgeving in het weekblad *Opzij* over het bestaan van de zogenaamde 'munttheemoeders' klopt – moeders die geen betaald werk verrichten, maar ook de zorg voor hun kinderen uitbesteden zodat ze leuke dingen met zichzelf en vriendinnen kunnen doen – dan lijkt mij evident dat deze keuze als langdurige optie niet door de samenleving ondersteund moet worden, en dat deze muntheemoeders hun morele plichten naar de samenleving toe niet vervullen (als kortdurende optie is het een andere kwestie: iedereen kan baat hebben mij een sabbatical, zonder dat dit daarom als overbodige luxe geclassificeerd moet worden). En, *needless to say*, dat geldt voor vaders of niet-ouders natuurlijk evenzeer: iedereen moet zijn steentje bijdragen om de publieke kosten die de samenleving maakt te financieren, in het bijzonder publieke goederen en uitgaven voor zij die niet voor zichzelf kunnen zorgen of die op basis van sociale rechtvaardigheid recht hebben om steun.

Zijn kinderen een bijdrage aan de samenleving?

In de discussie of moeders betaalde arbeid moeten verrichten, wordt vaak het argument aangedragen dat het opvoeden van kinderen een belangrijke bijdrage is aan de samenleving, en een voldoende grote bijdragen om een ouder (lees: de moeder) vrij te stellen van betaalde arbeid. Maar hoe sterk is dit argument? Is het grootbrengen van kinderen voldoende om te zeggen dat men zijn steentje heeft bijgedragen?

Elma Drayer beschrijft hoe in het politieke debat over de vraag of bijstandsmoeders op een bepaald moment verplicht zouden moeten worden een baan te zoeken om uitkeringsgerechtigd te blijven, een aantal moeders het argument naar voren schoven dat zij door het opvoeden van hun kinderen een bijdrage leveren aan de samenleving, en dat zij net als moeders die kunnen rekenen op de financiële steun van een kostwinner in de gelegenheid moeten gesteld worden hun kinderen volgens eigen inzichten op te voeden (Drayer 2010: 48-54). Maar de vraag is waarom de samenleving moeders (of vaders) moet faciliteren om, totdat de kinderen het nest verlaten, zich voltijds te kunnen wijden aan deze opvoeding, zeker wanneer kinderen naar school gaan. Kunnen ouders claimen dat ze door het grootbrengen van kinderen een belangrijke bijdrage leveren aan de samenleving, en dat daarom de samenleving een deel van deze kosten voor rekening moet nemen, en de specifieke behoeften van ouders moet faciliteren? En kunnen volwassenen met talenten, die nooit of nauwelijks iets anders in hun leven hebben gedaan dan het grootbrengen van kinderen, zeggen dat ze hun bijdrage aan de samenleving hebben geleverd?

De meest radicale positie is dat de samenleving ouders helemaal niet moet ondersteunen in hun ouderschap, noch wat betreft de inrichting van de sociale instituties, noch financieel. Die positie is alleen houdbaar indien ouderschap wordt gezien als een zuivere keuze voor een dure activiteit, net zoals sommige mensen een dure hond hebben of een zeilboot die veel aan onderhoud kost. Maar deze positie ontkent een belangrijk aspect van de menselijke aard. Naast al zijn culturele verwezenlijkingen is de mens ook nog steeds een sociale diersoort, en het ligt in de aard van deze soort dat zij zichzelf wilt voortplanten, net zoals een zieke mens doorgaans zal proberen te genezen. *Op soort-niveau* is procreatie een deel van het typische gedrag van onze soort, net zoals *op soort-niveau* eten niet alleen een functie heeft voor het in stand houden van onze lichamelijke functies, maar ook een sociale functie heeft, en ons bepaalde zintuiglijke geneugten bezorgt. Het zou absurd zijn indien scholen en organisaties geen kantines meer zouden bouwen, omdat mensen elk aan hun werktafel een tube astronautenvoedsel kunnen slikken. Het is even absurd om het krijgen van kinderen te vergelijken met het kopen van een dure zeilboot: het eerste is wat in de aard van onze soort ligt om te doen en wat niet als 'luxe' wordt ervaren, terwijl het andere wel in die categorie valt. Het is dus ook niet verdedigbaar om de wereld zodanig in te richten dat het uitgangspunt is dat mensen geen kinderen hebben. Dat neemt niet weg dat heel wat *individuen* binnen onze menselijke soort geen kinderwens hebben, net zoals er sommige mensen zijn die een puur instrumentele houding hebben tegenover eten, of die roken of alcohol drinken helemaal niet nodig hebben om tevreden en gelukkig te zijn.

Als bovenstaande argumenten steek houden, levert het ons wel een reden op om gezinnen te faciliteren in de samenleving, maar nog geen argument waarom de kosten voor het ouderschap gesocialiseerd zouden moeten worden, door bijvoorbeeld een loon voor één ouder in te voeren, noch waarom ouderschap mensen over hun hele leven zou moeten vrijstellen van werk. Mij lijkt dat de belangen van kinderen door de samenleving moeten beschermd worden, omdat zij zowat de meest kwetsbare groep zijn, en omdat dat een voorwaarde is voor gelijke kansen over de levensloop. Dus kinderen hebben recht op die sociale voorzieningen die zorgen dat ze kunnen floreren: een goede gezondheidsvoorziening, goed onderwijs, een veilige leefomgeving, en ook voldoende tijd met hun ouders, vooral dan in de jaren waarin dat cruciaal is voor 'hechting', of het ontwikkelen van een goede band met die ouders. Op basis van de belangen van het kind kan je dus *wel* beargumenteren dat een ruime regeling voor ouderschapsverlof en hoge kwaliteitskinderopvang, zoals in Frankrijk en de Scandinavische landen aangeboden wordt, gerechtvaardigd is; maar je kan niet beargumenteren dat ouders 18 jaar moeten vrijgesteld worden van het werken voor hun brood, zoals blijkbaar ooit voor bijstandsmoeders geregeld was. Ook kan men niet concluderen dat ouders die deeltijds werken daarvan *geen enkel* nadeel zouden mogen ondervinden voor hun carrièreperspectief: als een andere werknemer zich veel verder ontwikkeld heeft door zich meer in te zetten, lijkt het mij erg moeilijk om als ouder te stellen dat men onterecht benadeeld wordt indien deze werknemer verkozen wordt bij aanwerving of promotie. Ja, het ouderschap komt met een prijs (op verschillende terreinen zelfs), maar dat ouders zelf een deel van dat prijskaartje dragen, lijkt me geen onrechtvaardige of illegitieme verwachting.

Is ouderschap dan een bijdrage aan de samenleving? Zolang er een voldoende groot aantal kinderen geboren wordt, is dit argument toch moeilijk vol te houden. Als een kind niet geboren was, was de samenleving dan slechter af geweest? Misschien wel, maar misschien was de samenleving ook wel beter af geweest, bijvoorbeeld als blijkt dat het kind zich ontpopt tot een gewelddadige crimineel. We horen het argument dat kinderen een bijdrage zijn aan de samenleving vaak, en het wordt ons ook door allerlei (religieuze en seculiere) ideologieën ingeprent: maar het is niet omdat deze stelling breed gepropageerd wordt, dat ze daarom waar is. Het wordt alleen maar waar indien mensen niet meer uit zichzelf de wens hebben om kinderen te krijgen, maar de samenleving er wel nood aan heeft, en daarom het krijgen van kinderen moet gaan aanmoedigen. Maar net nu de 7 miljardste mens is geboren, en het steeds duidelijker wordt welke belasting elke additionele mens op het ecosysteem van de aarde legt, kunnen we wel stellen dat er voorlopig meer dan genoeg mensen op aarde zijn, en dat het op de wereld zetten en opvoeden van een kind *an sich* geen reden is om te denken dat men zijn bijdrage heeft geleverd.

Wel zijn er in de politieke filosofie sterke argumenten te vinden om te pleiten voor het faciliteren van ouderschap in sociale instituties (Brighthouse and Swift 2006) en het beschermen van de belangen van kinderen (wat vaak indirect ook ouders ten goede zal komen). Zoals eerder beargumenteerd geven beide aanleiding tot bepaalde niveaus van steun, maar niet tot het compenseren van ouders voor *alle* kosten, uitdagingen en ongemakken die het ouderschap met zich meebrengt. En het pleit ouders (behalve ouders die buitengewoon zorgbehoefte kinderen hebben) daarom ook niet vrij om over de levensloop heen hun bijdrage te leveren aan de samenleving via de arbeidsmarkt of vrijwilligerswerk. Het is prima om jonge ouders vrij te stellen in de zware eerste jaren van het ouderschap, maar de meeste ouders hebben op hun 40 à 45-jarige loopbaan niet meer dan 20 jaar kinderen in huis wonen, en van die 20 jaar maar een paar jaar waarin kinderen alle uren van de dag zorg nodig hebben.

Wat te doen in deze imperfecte wereld?

Waar leidt deze analyse naar toe, wanneer we nadenken welk model over zorg, arbeid en emancipatie het beste verdedigbaar is? In een ideale wereld heeft het keuzefeminisme de beste papieren. Het probleem is dat de wereld niet ideaal is, in de zin dat de idealiserende assumpties waaronder het keuzemodel het superieure model is, niet gelden. Tsjalling Swierstra en Evelien Tonkens (2001) merken terecht op dat in de huidige situatie jonge vrouwen die geloven dat ze hun leven volledig in eigen handen hebben door de "ideologie van de keuzevrijheid" "belazerd" worden. Dit leidt ons tot een dilemma, want door het keuzemodel *in de wereld zoals die is* te implementeren, met al zijn tradities, gendernormen en subtiele en minder subtiele vormen van discriminatie, komen nog zeer veel mensen uit bij een verdeling van zorg en arbeid die de nadelen heeft die het verschilfeminisme in zich draagt. We blijven dus in traditionele patronen steken, ook wanneer andere keuzen rechtvaardiger zou zijn en voor velen van ons tot een hogere levenskwaliteit zou leiden. We overtuigen onszelf dat de huidige dominantie van het kostwinnersplus-model (of anderhalverdienersmodel) veroorzaakt wordt door essentiële verschillen tussen mannen en vrouwen. Ook geloven dat we echt vrije en autonome keuzes

maken, ook al is de wetenschappelijke evidentie dat die keuzes helemaal niet zo autonoom zijn overtuigend (Anderson 2009).

Maar het hardhandig opleggen van een meer perfectionistisch model is geen beter alternatief, en al helemaal niet indien het gaat over een perfectionistisch model waar additionele bezwaren aan kleven – wat ik denk dat uitgesproken het geval is indien het arbeidsmarktfeminisme of het verschilfeminisme als maatschappelijk model opgelegd zouden worden. We zullen dus niet anders kunnen dan aanvaarden dat we drie belangrijke waarden – autonome keuzevrijheid, rechtvaardigheid tussen mannen en vrouwen, en het geven aan kinderen wat ze nodig hebben – in de huidige, gender-gestructureerde wereld, niet simultaan kunnen bereiken (Gheaus en Robeyns 2011). De tweedebest oplossing ligt er dan misschien wel in om dit te aanvaarden, maar met volle kracht te werken aan het ontmantelen van de factoren die onze keuzes vertekenen, en het bespreekbaar maken van die elementen die het individuele niveau overschrijden – zoals de vraag over welke beperkingen morele plichten en noties van objectieve menselijke basisbehoeften op onze keuzes leggen.

Een concreet voorbeeld: uit empirisch onderzoek blijkt dat het bevallingsverlof de keuzes van vaders en moeders beïnvloedt waardoor ze meer geneigd zijn een ongelijkere verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid te kiezen; daarnaast heb ik beargumenteerd dat de huidige verschillen in voorzieningen voor vaders en moeders rondom de geboorte van hun kind discriminatoir zijn naar vaders toe, maar tevens enigszins dwingend naar moeders toe om meer te zorgen dan de vaders (Robeyns 2009). Indien dit klopt, lijkt het me dat dit bij uitstek een voorziening van de verzorgingsstaat is die veranderd moet worden om het keuzefeminisme minder problematisch te maken.

Tsjalling Swierstra en Evelien Tonkens stelden in 2001 reeds voor om het persoonlijke weer politiek te maken, en publieke zoektochten op te zetten “naar het hoe, waarom en waartoe van onze voorkeuren en keuzen”. Tien jaar na hun pleidooi is die nood onverminderd, maar helaas heeft de vuile modderoorlog tussen arbeidsmarktfeministen enerzijds, en verschilfeministen en een aantal keuzefeministen anderzijds, het klimaat verhard en dus de condities voor een vruchtbaar debat aanzienlijk verslechterd. Mij lijkt daarom dat het beste indien we stellingen die voornamelijk tot doel of als bij-effect hebben te provoceren, nu even een tijdje negeren, en proberen een meer genuanceerd debat te voeren over de nexus zorg, arbeid en emancipatie. Maar daarbij moeten we ongemakkelijke vragen niet uit de weg gaan, ook al raken ze ons direct in onze eigen intieme leefwereld. Filosofen kunnen hierbij zonder twijfel een belangrijke rol spelen, indien ze zich deze thematiek ter harte nemen.

Referenties

- Anderson, Joel (2009) "Autonomielücken als soziale Pathologie. Ideologiekritik jenseits des Paternalismus," [Autonomy Gaps as Social Pathology: Ideologiekritik without Paternalism,], in Rainer Forst, Martin Hartmann, Rahel Jaeggi, und Martin Saar (eds.), *Sozialphilosophie und Kritik*, Frankfurt: Suhrkamp, pp. 433-453.
- Badgett, M.V.Lee and Nancy Folbre (1999) 'Assigning care: gender norms and economic outcomes', *International Labour Review*, 138(3), pp. 311-326.
- Bergmann, Barbara (1998) 'The only ticket to equality: total androgeny, male style', *Journal of Contemporary Legal Issues*, 9, pp. 75-86.
- Brighouse, Harry and Adam Swift (2006) 'Parents' rights and the value of the family', *Ethics*, 117(1), pp. 80-108.
- Brinkgreve, Christine en Egbert te Velde (2006) *Wie wil er nog moeder worden?* Amsterdam: Augustus.
- Claassen, Rutger (2007) 'Kindertijdwerk. Pleidooi voor een dertigurige werkweek', *S&D*, 1/2, p. 57-67.
- Drayer, Elma (2010) *Verwende prinsesjes. Portret van de Nederlandse Vrouw*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Dresselhuys, Ciska (2006) 'Keuzefeministen', *Opzij*, maart 2006.
- Gheaus, Anca en Ingrid Robeyns (2011), 'Equality-Promoting Parental Leave', *Journal of Social Philosophy*, 42/2, pp. 173-191.
- Haslanger, Sally (2000) 'Gender and race: (What) Are they? (What) Do we want them to be?', *Noûs*, 34(1), pp. 31-55.
- Haslanger, Sally (2008) 'Changing the ideology and culture of philosophy: Not by reason (alone)' *Hypatia*, 23(2), pp. 210-223.
- Kimmel, Michael (2000) *The Gendered Society*, New York: Oxford University Press.
- Smit, Joke (1967) 'Het onbehagen bij de vrouw', *De Gids*, 9/10, p. 267-281.
- Mees, Heleen (2007) *Weg met het deeltijdfeminisme!*, Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- Robeyns, Ingrid (2007) 'When will society be gender just?', in: Jude Browne (ed.) *The Future of Gender*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Robeyns Ingrid (2009) 'Onzichtbare onrechtvaardigheden', *Filosofie en Praktijk*, 31(1), pp. 28-39.
- Smulders, Beatrijs (2006), 'Bij iedere baby een heel jaar betaald verlof', interview afgenomen door Sacha Wamsteker, *Trouw*, 2 november 2006, p. 7.
- Swierstra, Tsjalling en Evelien Tonkens (2001), 'Vrije keuze belazert vrouwen', *Trouw*, 22 september 2001.
- Umar, Ebru (2011) 'Nederlandse vrouwen zijn luie donders', *De Volkskrant*, 12 oktober 2011.
- Valian, Virginia (1998) *Why so Slow? The advancement of Women*, Boston: the MIT Press.
- Visser, Anna (2010) *Nieuwe vrouwen. Op zoek naar de vrouw van nu*. Amsterdam: Contact.
- Waldfoegel, Jane (2008) *What Children Need*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Walker, Rebecca (2007) *Baby Love*. New York: Riverhead Books.
- Wouters, Roos (2008) *Fuck! Ik ben feminist*. Amsterdam: Augustus.